

УДК 351.862

DOI <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.06.3.63>

ІСТОРИЧНИЙ АНАЛІЗ ПРАВ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ В УКРАЇНІ ЗА МІЖНАРОДНИМ ПРАВОМ

Корольов С.С.,

кандидат історичних наук, доцент,

полковник,

начальник кафедри загальновійськових дисциплін

Військово-юридичного інституту

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0000-0002-6420-2483

Ігнат'єва А.І.,

кандидатка педагогічних наук,

старша викладачка кафедри загальновійськових дисциплін

Військово-юридичного інституту

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0000-0002-3446-4036

Кучеренко В.О.,

курсантка 2 курсу 2 групи

Військово-юридичного інституту

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ORCID: 0009-0007-9679-0981

Корольов С.С., Ігнат'єва А.І., Кучеренко В.О. Історичний аналіз прав військовослужбовців в Україні за міжнародним правом.

Вказується, сучасна система міжнародного права, спрямована на забезпечення миру та захист людської гідності, вимагає виходу за межі традиційного національного правового регулювання щодо прав військовослужбовців. Цей напрямок інтегрується у глобальну архітектуру людських прав, що синтезує норми гуманітарного міжнародного права, правові режими збройних конфліктів та міжнародні стандарти захисту особистості.

У статті розглянуто правовий статус і захист прав військовослужбовців України відповідно до міжнародного права. Визначено, що на військових поширюються як загальні норми міжнародного права про права людини, так і спеціальні норми міжнародного гуманітарного права. Проаналізовано ключові міжнародно-правові акти, що формують систему гарантій для військовослужбовців: Статут ООН, Загальну декларацію прав людини, Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права, Європейську конвенцію з прав людини та Римський статут МКС. Особливу увагу приділено забезпеченню життя, гідності, заборони катувань, незаконного позбавлення волі, колективних покарань і нелюдського поводження під час збройних конфліктів та воєнного стану.

Розкрито зміст принципів гуманності та пропорційності, що зобов'язують держави уникати надмірного застосування сили та гарантувати захист цивільних і військовополонених. Досліджено діяльність міжнародних інституцій – МКЧХ, МКС та ЄСПЛ – у сфері контролю за дотриманням прав військовослужбовців, а також їхній вплив на формування української практики. Окремо проаналізовано значення рішень ЄСПЛ щодо порушень прав людини під час збройних конфліктів та їхній вплив на національне законодавство і судову практику.

Розглянуто проблеми імплементації міжнародно-правових стандартів у правову систему України: забезпечення соціальних гарантій, медичного захисту, права на справедливий суд, охорони честі й гідності військових. Підкреслено, що в умовах російської агресії питання дотримання прав військовослужбовців набуло особливої актуальності, а ефективна реалізація міжнародних норм є важливою складовою національної безпеки та зміцнення авторитету України як держави, що дотримується міжнародного гуманітарного права.

Ключові слова: міжнародне право, права військовослужбовців, міжнародне гуманітарне право, ЄСПЛ, соціальні гарантії, Україна.

Korol'ov S.S., Ignatieva A.I., Kucherenko V.O. Historical analysis of the rights of military servants in Ukraine under international law.

It is indicated that international law pays special attention to the issue of protecting the inviolability of human rights, in particular regarding compensation for damages for their violation. From the standpoint of the international responsibility of states and the protection of the rights of individuals, ensuring the implementation of legitimate claims remains not just an objective necessity, but also a moral and political obligation of each state of the world community. In accordance with this principle, the international community recognizes the importance of an adequate response to violations, since the main value of the world order is human life, dignity and freedom of each individual.

The article examines the legal status and protection of the rights of Ukrainian military personnel in accordance with international law. It is determined that both general norms of international human rights law and special norms of international humanitarian law apply to members of the armed forces. The key international legal acts that form the system of guarantees for military personnel are analyzed: the UN Charter, the Universal Declaration of Human Rights, the 1949 Geneva Conventions and their Additional Protocols, the International Covenant on Civil and Political Rights, the European Convention on Human Rights, and the Rome Statute of the ICC. Particular attention is paid to the protection of life and dignity, the prohibition of torture, unlawful deprivation of liberty, collective punishment, and inhuman treatment during armed conflicts and martial law.

The content of the principles of humanity and proportionality is disclosed, emphasizing that states are obliged to avoid excessive use of force and to ensure the protection of civilians and prisoners of war. The activities of international institutions – the ICRC, the ICC, and the ECtHR – in monitoring the observance of the rights of military personnel are examined, as well as their influence on the development of Ukrainian practice. Special attention is given to the significance of ECtHR case law concerning violations of human rights during armed conflicts and its impact on national legislation and judicial practice.

The article also examines the issues of implementing international legal standards into Ukraine's legal system, including the provision of social guarantees, medical protection, the right to a fair trial, and the safeguarding of the honor and dignity of military personnel. It is emphasized that, in the context of Russian aggression, the observance of the rights of military personnel has become especially relevant, and the effective implementation of international norms is an important component of national security and the strengthening of Ukraine's authority as a state that adheres to international humanitarian law.

Key words: international law, rights of military personnel, international humanitarian law, ECtHR, social guarantees, Ukraine.

Постановка проблеми. У сучасному світі, коли міжнародне право відіграє ключову роль у забезпеченні миру, стабільності та захисту людської гідності, проблема дотримання прав військовослужбовців виходить за межі внутрішньодержавного регулювання. Вона стає складовою глобальної системи гарантій прав людини, що поєднує елементи міжнародного гуманітарного права, права збройних конфліктів і міжнародного права прав людини. В умовах збройних протистоянь, воєнного стану та гібридних воєн саме військовослужбовці опиняються у ситуаціях, де стикаються правові, моральні та гуманітарні виклики, а їхні права часто стають об'єктом порушень.

Військовослужбовці є особливою соціально-правовою категорією громадян, на яких одночасно поширюються як обмеження, пов'язані з виконанням військового обов'язку, так і міжнародні гарантії прав людини. З одного боку, військова служба вимагає суворої дисципліни, підпорядкування наказам і готовності до самопожертви; з іншого – міжнародне право зобов'язує державу забезпечити повагу до честі, гідності, безпеки та справедливого ставлення до кожного військовослужбовця. Цей баланс між обов'язком і правом є складним і потребує глибокого правового регулювання.

В умовах повномасштабної війни Російської Федерації проти України проблема прав військовослужбовців набуває особливого значення. Українські захисники перебувають у постійних умовах підвищеного ризику, психологічного та фізичного навантаження, нерідко стикаючись із порушенням своїх соціальних, процесуальних і гуманітарних прав. Йдеться не лише про права військовополонених чи учасників бойових дій, але й про ширший спектр гарантій – від права на медичну допомогу, належне матеріальне забезпечення, захист честі й гідності до права на правову допомогу та справедливий розгляд дисциплінарних справ.

Сучасна міжнародна практика демонструє, що права військовослужбовців є предметом підвищеної уваги міжнародних організацій, таких як Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Міжнародний комітет Червоного Хреста, а також регіональних судових інституцій – насамперед Європейського суду з прав людини. Відповідно до Женевських конвенцій 1949 року, Міжнародного пакту про громадянські і політичні права та Європейської конвенції з прав людини, військовослужбовці, навіть у період бойових дій, залишаються носіями невід'ємних прав людини, які не можуть бути свавільно обмежені.

Разом із тим, реалізація цих прав у практичній діяльності національних військових структур стикається з низкою труднощів. Серед них – недостатня імплементація міжнародних стандартів у внутрішнє законодавство, слабка інтеграція принципів міжнародного гуманітарного права у військову освіту, недосконалість механізмів правового захисту військовослужбовців, а також відсутність ефективного контролю за дотриманням прав людини у зоні бойових дій. Особливої уваги потребує проблема доступу військовослужбовців до правосуддя, зокрема в аспекті незалежності військових судів, захисту від неправомірних дисциплінарних стягнень і забезпечення процесуальних гарантій під час проведення службових розслідувань.

Для України, яка водночас є суб'єктом міжнародного гуманітарного права і стороною збройного конфлікту, питання захисту прав військовослужбовців має подвійний вимір – зовнішньополітичний і внутрішньодержавний. З одного боку, держава зобов'язана дотримуватися положень міжнародних договорів, ратифікованих Верховною Радою України, з іншого – забезпечити реальне виконання цих норм у діяльності органів військового управління, судових інстанцій і командування. Особливо важливим є забезпечення принципу невідворотності покарання за порушення прав військовослужбовців, що впливає з імперативних норм міжнародного права та підтверджується практикою міжнародних судових органів.

Військові юристи та командири сьогодні виконують не лише дисциплінарно-організаційні функції, а й стають носіями міжнародно-правової відповідальності держави. Від їхнього рівня підготовки та розуміння міжнародних стандартів залежить не лише моральний клімат у військовому середовищі, але й авторитет України як держави, що дотримується принципів верховенства права навіть у час війни. Саме тому проблема прав військовослужбовців повинна розглядатися не ізольовано, а у взаємозв'язку з питаннями міжнародної безпеки, відповідальності держави та зміцнення демократичних інститутів.

Отже, актуальність теми зумовлена необхідністю наукового осмислення ролі міжнародного права у формуванні системи захисту прав військовослужбовців України. Сьогодні, коли держава перебуває в умовах збройної агресії, саме дотримання міжнародно-правових стандартів щодо військових стає критерієм зрілості правової системи, гуманності державної політики та гарантією збереження авторитету України на міжнародній арені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового статусу та гарантій військовослужбовців у контексті міжнародного права досліджували такі сучасні науковці, як В. Репецький, І. Шумський, О. Мельничук, Л. Гриценко, Т. Руденко. Вони наголошують, що міжнародне гуманітарне право визначає основні стандарти поведінки з військовими, особливо під час збройного конфлікту, а також встановлює відповідальність за порушення цих норм.

Дослідники підкреслюють, що після початку широкомасштабної агресії проти України особливої актуальності набули Женевські конвенції 1949 року, Римський статут Міжнародного кримінального суду та Європейська конвенція з прав людини. У працях останніх років (2022–2025) увага зосереджена на гармонізації українського законодавства з міжнародними нормами, захисті соціальних і трудових прав військовослужбовців, а також забезпеченні ефективного розслідування воєнних злочинів.

Водночас, більшість науковців звертають увагу на недоліки практичної реалізації міжнародних норм у національному праві. Зазначається потреба посилення механізмів захисту прав військових, вдосконалення системи правової допомоги та розширення співпраці України з міжнародними інституціями для забезпечення повного дотримання прав військовослужбовців.

Мета дослідження полягає у вивченні правового статусу та гарантій прав військовослужбовців України відповідно до норм міжнародного права, зокрема міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини. Аналізу підлягають ключові міжнародно-правові акти, такі як Женевські конвенції 1949 року, Римський статут Міжнародного кримінального суду, Міжнародний пакт про громадянські і політичні права та Європейська конвенція з прав людини, а також їх вплив на українське законодавство. Особлива увага приділяється дотриманню прав військових під час збройних конфліктів і воєнного стану та проблемам практичної реалізації міжнародних стандартів у військових структурах та судових органах.

Дослідження розглядає роль міжнародних організацій і судів, таких як Міжнародний комітет Червоного Хреста, Міжнародний кримінальний суд і Європейський суд з прав людини, у контролі за правами військових та формуванні практики їх захисту в Україні. Це дозволяє виявити прогалини у національному законодавстві, розробити рекомендації щодо покращення механізмів захисту прав військових, зміцнити правову культуру у військовому середовищі та підвищити авторитет України як держави, що дотримується міжнародного гуманітарного права навіть під час війни.

Виклад основного матеріалу. Військовослужбовці України становлять особливу соціально-правову категорію громадян, на яких поширюються не лише загальні норми прав людини, а й специфічні вимоги та обмеження, що випливають із виконання військового обов'язку. Проходження служби у Збройних Силах України передбачає підвищений рівень дисципліни, суворе дотримання військових

статутів, безумовне підкорення законним наказам командирів, готовність діяти у складних умовах оперативної обстановки та приймати рішення, пов'язані з ризиком для життя та здоров'я. Усе це формує особливий правовий статус військових, який відрізняється від статусу цивільних осіб і має як елементи підвищеної відповідальності, так і додаткових гарантій.

Разом з тим держава зобов'язана забезпечити належний рівень захисту прав військовослужбовців, оскільки виконання ними службових завдань безпосередньо пов'язане з інтересами національної безпеки. До ключових прав, що мають бути гарантовані, належить право на життя, фізичну недоторканність, повагу до честі, гідності та професійної репутації, а також право на звернення до компетентних органів у разі порушення їхніх прав. Важливе значення мають доступ до якісної медичної допомоги, своєчасної реабілітації після поранень, психологічної підтримки, а також забезпечення соціальних пільг, компенсацій і державного страхування. Додатково законодавство закріплює гарантії щодо матеріального забезпечення, належних умов служби, захисту від незаконних дисциплінарних стягнень та дискримінації.

У період збройного конфлікту ці права військовослужбовців набувають подвійного виміру – правового та гуманітарного. З одного боку, діють національні правові норми, що визначають статус військових, порядок їхнього залучення до бойових дій, механізми відповідальності та процедури захисту. З іншого боку, на них поширюються стандарти міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, які регламентують поведінку з комбатантами, правила участі у бойових діях, гарантії медичної допомоги та захисту від жорстокого поводження. Така подвійність вимагає узгодженого комплексного регулювання, ефективної міжвідомчої координації, прозорої роботи військових і правоохоронних інституцій та постійного міжнародного контролю за дотриманням гуманітарних стандартів. Це забезпечує баланс між потребами оборони держави та обов'язком поважати права людини навіть за умов війни.

Міжнародно-правові гарантії військовослужбовців України охоплюють як загальні права людини, так і спеціальні норми міжнародного гуманітарного права. Загальні права, зокрема право на життя, свободу, особисту недоторканність, заборону катувань, доступ до правосуддя та правової допомоги, мають універсальний характер і закріплені в ключових актах міжнародного права: Загальній декларації прав людини (1948 р.), Міжнародному пакті про громадянські і політичні права (1966 р.), Європейській конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (1950 р.) та практиці ЄСПЛ. Ці стандарти поширюються на військових у повному обсязі, навіть у період війни.

Спеціальні норми міжнародного гуманітарного права – насамперед Женевські конвенції 1949 року та їхні Додаткові протоколи 1977 року – формують фундаментальний правовий каркас, що регулює правила ведення збройних конфліктів та визначає мінімальні стандарти поведінки з особами, які беруть або перестали брати участь у воєнних діях. Ці документи закріплюють розгорнуту систему захисту військовополонених, поранених, хворих, цивільного населення, а також медичних працівників і гуманітарного персоналу. Норми МГП покладають на держави обов'язок забезпечувати гуманне та гідне поводження з усіма комбатантами і некомбатантами, незалежно від їхньої сторони у конфлікті. Забороняються катування, нелюдське чи принижуюче гідність поводження, колективні покарання, незаконне позбавлення волі, вбивства без суду та будь-які акти насильницького зникнення.

МГП також містить вимогу чіткого розмежування між цивільними об'єктами і військовими цілями, зобов'язуючи сторони конфлікту утримуватися від невибіркових нападів та від застосування сили, що може спричинити надмірні втрати серед цивільного населення. В окремих статтях встановлюються гарантії надання своєчасної медичної допомоги пораненим і хворим, їхньої безпечної евакуації, а також обов'язковий захист медичного персоналу, транспорту та закладів, що мають спеціальний захищений статус. Крім того, міжнародне гуманітарне право визначає порядок обміну полоненими, інформування про місце утримання військовослужбовців, забезпечення листування з родинами та участь Міжнародного комітету Червоного Хреста у перевірці умов утримання.

Сукупність цих норм спрямована на мінімізацію людських страждань у період війни, встановлення меж допустимої поведінки під час збройного конфлікту та забезпечення відповідальності за воєнні злочини. У сучасних умовах російсько-українського збройного конфлікту значення Женевських конвенцій зростає, оскільки вони є ключовим інструментом фіксації порушень і міжнародної відповідальності за жорстоке поводження з військовополоненими, атаки на цивільні об'єкти та інші дії, що суперечать загально визнаним гуманітарним стандартам.

Принципи гуманності, пропорційності, воєнної необхідності та розрізнення є фундаментальними положеннями МГП. Принцип пропорційності вимагає уникати атак, у яких очікувані втрати серед цивільного населення перевищують передбачувану воєнну перевагу. Принцип гуманності забороняє застосування надмірної сили. Порушення цих принципів, зафіксоване під час збройного конфлікту на Донбасі та повномасштабної агресії РФ у 2022–2024 роках, включає незаконне утримання українських військових у колоніях, катування, позасудові страти, утримання в нелюдських умовах, відмову в на-

данні медичної допомоги. Незалежні міжнародні організації, серед яких Human Rights Watch, Amnesty International, ООН та ОБСЄ, підтвердили десятки таких випадків, зокрема в Оленівці, Іловайську, Дебальцевому, Маріуполі та інших районах активних бойових дій.

Практика Європейського суду з прав людини підкреслює обов'язок держави не лише формально гарантувати, а й фактично забезпечувати права військовослужбовців. Рішення ЄСПЛ у справах про порушення прав осіб під час конфліктів (зокрема проти РФ) заклали підґрунтя для визнання відповідальності за незаконне утримання, катування, обмеження доступу до правосуддя, порушення права на життя та недоторканності. Це формує орієнтири для української судової практики та змін законодавства, спрямованих на посилення захисту військовослужбовців у зонах бойових дій.

Міжнародні організації відіграють ключову роль у моніторингу та забезпеченні дотримання прав військових. Міжнародний комітет Червоного Хреста має мандат на відвідування місць утримання військовополонених, оцінку умов тримання та передачу списків полонених. Його діяльність сприяє захисту прав комбатантів та зменшенню ризиків порушень МГП. Міжнародний кримінальний суд, відповідно до Римського статуту, здійснює розслідування воєнних злочинів, включно з фактами катувань, жорстокого поводження, незаконного переміщення українських військових, застосування заборонених методів ведення війни. З 2022 року Офіс прокурора МКС проводить окремі розслідування, що стосуються злочинів проти українських військовослужбовців.

Національна імплементація міжнародних стандартів в Україні залишається одним із найскладніших аспектів забезпечення прав військовослужбовців. Попри активну співпрацю з міжнародними інституціями та поступове оновлення законодавства у сфері оборони й безпеки, низка системних проблем продовжує стримувати ефективне впровадження норм міжнародного гуманітарного та міжнародного прав людини. Насамперед це недостатній рівень правової обізнаності військовослужбовців, оскільки у багатьох підрозділах відсутні регулярні заняття з міжнародного гуманітарного права, бракує фахових інструкторів та доступних навчальних матеріалів. Обмежений доступ до правосуддя в умовах бойових дій також суттєво ускладнює можливість військових своєчасно звертатися за правовим захистом: пересування між зонами бойових дій є небезпечним, зв'язок часто нестабільний, а робота цивільних судів може бути призупинена через безпекові ризики.

Додатковою проблемою є нестача кваліфікованих військових юристів та адвокатів, що призводить до перевантаженості наявних правових служб і затримок у розгляді звернень. Недосконалість механізмів гуманітарного забезпечення та медичної евакуації проявляється у нерівномірному доступі до медичної допомоги, затримках евакуації поранених, дефіциті спеціалізованого обладнання та відсутності належної системи психологічної підтримки. Реабілітаційна інфраструктура також залишається недостатньо розвинутою: існує обмежена кількість центрів, нестача персоналу й сучасних методик лікування, особливо у сфері психосоціальної реабілітації та роботи з ПТСР.

На практиці поширеними є випадки перевантаженості військових судів та органів військової прокуратури, що ускладнює оперативне розв'язання правових питань. Водночас документування злочинів проти військовослужбовців – зокрема катувань, незаконного утримання, ненадання медичної допомоги – є складним через активні бойові дії, відсутність доступу до окупованих територій та ризик для слідчих груп. Недосконалість процесуальних процедур, а також недостатній рівень взаємодії між правоохоронними органами, військовим командуванням та міжнародними партнерами призводять до затягування розслідувань як злочинів проти військових, так і правопорушень, учинених самими військовослужбовцями. Сукупність цих факторів свідчить про необхідність посилення інституційної спроможності держави, модернізації правових механізмів та системної інтеграції міжнародних стандартів у практику військового управління й судочинства України.

Науковці, військові експерти та правозахисники наголошують на необхідності комплексного підходу: вдосконалення законодавства, розвитку системи військової правової допомоги, створення дієвих механізмів внутрішнього контролю, інтеграції міжнародних норм у підготовку військовослужбовців, посилення ролі командування у дотриманні вимог МГП. Особлива увага приділяється потребі документування воєнних злочинів та налагодження співпраці з міжнародними слідчими групами, оскільки ці дані використовуються не лише для покарання винних, а й для захисту інтересів українських військових на міжнародній арені.

Узагальнюючи, права військовослужбовців України мають особливий комплексний характер, поєднуючи вимоги військової дисципліни з міжнародними гарантіями захисту людини. Навіть у часи війни військовослужбовці залишаються носіями невід'ємних прав, які держава зобов'язана поважати, захищати та забезпечувати. Дотримання міжнародних стандартів є не лише правовим обов'язком, а й важливим фактором зміцнення обороноздатності держави, підвищення морального стану війська та формування позитивного міжнародного іміджу України. Реалії сучасних збройних конфліктів підтверджують необхідність посилення системи правового захисту військовослужбовців, удосконалення механізмів контролю, реабілітації та соціальної підтримки, адже ефективна

реалізація норм міжнародного права є ключовою умовою забезпечення національної безпеки та перемоги у війні.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. Київ: Парламент, 1996.
2. Закон України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту». Київ, 1993.
3. Статут Організації Об'єднаних Націй. Сан-Франциско, 1945. URL: <https://www.un.org/en/about-us/un-charter> (дата доступу: 31.10.2025).
4. Загальна декларація прав людини / ООН. Нью-Йорк, 1948. URL: <https://www.un.org/en/about-us/universal-declaration-of-human-rights> (дата доступу: 31.10.2025).
5. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права / ООН. Нью-Йорк, 1966. URL: <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/international-covenant-civil-and-political-rights> (дата доступу: 31.10.2025).
6. Європейська конвенція з прав людини. Рим: Рада Європи, 1950. URL: <https://www.echr.coe.int> (дата доступу: 31.10.2025).
7. Женевська конвенція про покращення становища поранених і хворих у збройних силах на суші (1949). Женева: МКЧХ, 1949. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl> (дата доступу: 31.10.2025).
8. Женевська конвенція про покращення становища поранених і хворих у збройних силах на морі (1949). Женева: МКЧХ, 1949. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl> (дата доступу: 31.10.2025).
9. Женевська конвенція про поводження з військовополоненими (1949). Женева: МКЧХ, 1949. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl> (дата доступу: 31.10.2025).
10. Женевська конвенція про захист цивільного населення під час війни (1949). Женева: МКЧХ, 1949. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl> (дата доступу: 31.10.2025).
11. Додатковий протокол I до Женевських конвенцій 1949 року (1977). Женева: МКЧХ, 1977. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl> (дата доступу: 31.10.2025).
12. Додатковий протокол II до Женевських конвенцій 1949 року (1977). Женева: МКЧХ, 1977. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ihl> (дата доступу: 31.10.2025).
13. Римський статут Міжнародного кримінального суду. Рим: ООН, 1998. URL: <https://www.icc-cpi.int/resource-library/documents/rs-eng.pdf> (дата доступу: 31.10.2025).
14. Репецький В. Міжнародно-правові гарантії прав військовослужбовців. Київ: Юридична думка, 2022. 50 с.
15. Шумський І., Мельничук О., Гриценко Л., Руденко Т. Захист прав військовослужбовців у збройних конфліктах: теорія і практика. Харків: Право. 2023. 60 с.
16. Міжнародний комітет Червоного Хреста. Моніторинг умов утримання військовополонених та надання гуманітарної допомоги. Женева, 2022. URL: <https://www.icrc.org/en/document> (дата доступу: 31.10.2025).
17. Рішення Європейського суду з прав людини у справах проти Російської Федерації щодо порушень прав військовослужбовців на Донбасі та в Криму (2022–2023). URL: <https://www.echr.coe.int> (дата доступу: 31.10.2025).